

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглядається поняття середнього класу суспільства, його основні характеристики та виконувані функції; визначені чинники, що впливають на його становлення. Проаналізовані основні проблеми, сучасні тенденції формування середнього класу в Україні та перспективи його розвитку

Актуальність теми дослідження. Основою суспільства в усіх розвинутих країнах є середній клас, соціальна свідомість, професіоналізм, освітній рівень та підприємницька мотивація сприяє економічному зростанню, заснованому на демографічних засадах.

Середній клас суспільства є багатоаспектним поняттям і потребує комплексного дослідження за багатьма напрямками. Перш за все потребує з'ясування змісту поняття "середній клас", критеріїв віднесення до середнього класу суспільства, виконуваних ним функцій. На базі комплексного дослідження рівня доходів та витрат населення, рівня життя працездатних та непрацездатних верств населення, механізмів державної підтримки належної якості життя відкривається можливість виявити та удосконалити механізми формування середнього класу.

На даному етапі в Україні відбувається процес трансформації соціально-економічної системи, що супроводжується поряд з позитивними також негативними явищами. Зокрема, в державі створилися несприятливі умови: низький рівень доходів населення, значний прошарок малозабезпеченого населення і бідних. Тому вивчення передумов, особливостей формування середнього класу в Україні є актуальним як у теоретичному, так і в практичному значенні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За цих умов актуальність наукових розробок з теорії і практики

становлення та розвитку середнього класу набуває особливого значення. Цією проблемою в своїх дослідженнях займалися А.В. Базилюк, В.М. Геєць, Е.М. Лібанова, В.О. Мандебура, О.П. Сологуб, Г.В. Ярошенко та ін. Цей процес тільки набуває свого розвитку і в часи економічної кризи проходить під впливом факторів, що обмежують його інтенсивність, оскільки в структуризації спостерігається двополюсне розшарування на багатих і бідних. До того ж існує думка, що реалії попереднього десятиріччя не мали умов щодо формування прошарку середнього класу. Той, що існував за радянських часів, можна віднести до протосереднього, але під час зміни соціальної системи більшість його представників втратили набуті типові ознаки.

Тому у нових умовах доцільність дослідження проблеми сприяння нарощенню потенціалу середнього класу в Україні обумовлена його значенням у зміцненні економіки.

Мета дослідження. Визначити основні передумови та перспективи формування середнього класу суспільства України, виявити особливості та перспективи його становлення.

Викладення основного матеріалу. Як свідчить міжнародний досвід, існує два альтернативні напрями соціальних змін: формування середнього класу як основного шару населення або утворення соціально поляризованого суспільства з двома головними соціальними групами – багатими

та бідними (рух по так званому латиноамериканському шляху). Соціальна поляризація може перекреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави. Її безпосередніми результатами є концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах, безконтрольність дій владних структур всіх рівнів, поширення корупції та масштабна бідність населення.

В Україні формуються погляди, щодо розгляду середнього класу як політичного стабілізатора та носія соціал-демократичних поглядів, який у значній мірі як суб'єкт бізнесу не має достатніх умов для свого активного розвитку. Крім того, певні партії розглядають це, надаючи ознаки виборчого електорату, як “носія демократичних і політичних свобод”, а також акцентується увага на масштабі цього прошарку серед населення України, його частки у податковому наповненні бюджету тощо.

Дослідженням встановлено, що в Україні є два підходи до цієї проблеми, а саме:

– в країні немає сформованого середнього класу, оскільки немає для цього соціально-економічних передумов;

– в країні вже сформувався середній клас, але нечітко визначені його масштаби та категорії населення, які реально можуть бути віднесені до нього за всіма ознаками (об'єднуючим у цих поглядах є положення про велику значущість становлення потужного середнього класу в Україні як стабілізатора соціальної структури суспільства).

Середній клас – це складне соціальне утворення, особливий тип особистості, що з'являється в результаті соціального добору за умов ринку, найбільш активна в економічному відношенні частина населення, яка вирізняється насамперед такими ознаками, як характер прибутку, освіта, спосіб життя, тип мислення, соціальний престиж, самоідентифікація тощо.

Історично генезис розвитку концепцій визначення та формування середнього класу пройшов декілька етапів від теоретичних поглядів в контексті протистоянь ідеологічних теорій (пролетарське суспільство – марксизм, суспільство середнього класу – 60% від дорослого населення – капіталістична модель), до соціалістичного погляду як формування суспільства до соціальної однорідності. На сучасному етапі домінує соціально-економічне бачення – середній клас виступає як стабілізаційний чинник та носій демократичних свобод і суб'єкт бізнесу.

Середнім класам різних країн притаманні певні загальні ознаки, хоча вони, безумовно, не ідентичні, оскільки віддзеркалюють економічні, культурні, політичні особливості розвитку кожного конкретного суспільства. Відповідно середні класи різних країн відрізняються не тільки за рівнем доходів та стабільністю, але і за роллю в суспільному житті. Водночас такі специфічні риси середнього класу, як наявність спеціальної освіти та високий професійний статус, спостерігаються в усіх країнах.

Характерною ознакою розвитку середнього класу є також поступові зміни його структури. Якщо на початкових етапах основу середнього класу становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічного розвинутих країн утворюють особи найманої праці з високою освітою та кваліфікацією, які практично гарантують їм зайнятість і високі доходи. Власність же цього “нового середнього класу” формується переважно шляхом купівлі акцій, участі в пенсійних та страхових програмах, придбання в кредит житла тощо.

Стандартним параметром середнього класу є також тривалість життя. В Україні сьогодні чоловіки живуть приблизно 62, а жінки – 68 років. У 2002 р. смертність у країні майже вдвічі перевищувала народжуваність, кожного року чисельність населення зменшується на 400-500 тис. людей, відбувається депопуляція (за таких умов в Україні неможливе швидке формування середнього класу).

На середній клас у розвинених суспільствах припадає лівова частка доходів країни. Традиційну основу середнього класу розвинутих країн становлять земельні власники, пенсіонери, кваліфіковані робітники, менеджери, науковці, освітяни, медпрацівники, інженерно-технічні працівники, працівники банківських, кредитних та страхових установ, податкових органів, офіцерський та генеральський склад військових формувань, працівники комунального, готельного господарства та торгівлі. Васильченко В. та Щетиніна Л. у статті “Основні проблеми формування середнього класу в Україні” [4] відзначають, що на Заході параметрами віднесення до середнього класу є чотири критерії: 1) володіння власністю, яка еквівалентна у вартісному вираженні 20-100 середніх доходів працівників; 2) стабільний дохід у розмірі 2-10 прожиткових мінімумів; 3) належність до найбільш повноправного прошарку, який становить основу електорату; 4) законслухняність, високий рівень соціальної відповідальності, прагматичний склад мислення та активна діяльність.

Поведінка представників середнього класу є найбільш раціональною та найбільш прогнозованою споживчою поведінкою, тому вона найбільш цікава як для компаній, які працюють на цих ринках, так і для держави. Середній клас цікавий для фахівців у галузі суспільних наук, оскільки з точки зору політології, поведінка середнього класу – це є поведінка виборців – його представники роблять найбільш свідомий вибір, оскільки вони є людьми освіченими. З точки зору соціології, ці люди визначають найбільш серйозні соціальні процеси. Для західних економістів вивчення середнього класу важливе ще й тому, що ця група має найбільшу частку доходів у суспільстві. Основні критеріальні ознаки середнього класу представлені на рис. 1.

Отже, серед системоутворюючих характеристик середнього класу є суто економічні, серед яких головну роль відіграють доходи, володіння власністю

(такою, що приносить додаткові доходи). Крім економічних характеристик середнього класу існують такі, що можуть за певних умов відігравати самостійну роль у визначенні середнього класу. До них, насамперед, належать ті, що характеризують статус окремої особи чи соціальної групи, а також мають можливість дійсно реалізовувати їхні права та свободи. Статус особистості в суспільстві, що може давати їй підстави бути віднесеною до середнього класу поза ознаками рівня доходів, визначають передусім кваліфікація і освіта, хоча саме вони, в першу чергу, мають бути характерними ознаками, завдяки яким населення має можливість забезпечувати зростання своїх доходів.

Разом з тим, в умовах перехідної економіки і суспільства, що трансформується в напрямку громадянського, як це має місце в країнах, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, такі ознаки, як кваліфікація і освіта, самостійного значення не мають, як це має місце у високорозвинених країнах. Крім того, у перехідний період досить часто кваліфікація і освіта можуть не лише не відігравати самостійної ролі у визначенні середнього класу, а й не забезпечувати працюючим такого рівня доходів, який дозволяв би відносити їх до середнього класу за такими фундаментальними ознаками, як рівень доходів і володіння власністю. Останнє стало можливим, передусім, внаслідок того, що володіння власністю в перехідний період досить часто не є результатом високої кваліфікації і відповідного рівня освіти або успадкування власності, що була нагромаджена в попередні періоди, а утворилося завдяки процесам перерозподілу і головне - привласнення основного капіталу в результаті приватизації шляхом порушень насамперед етичних норм, які відбувалися в цей період, що поставило процес приватизації та володіння нерухомим майном в ряд морально нелегітимних процесів.

Все це відносить проблему формування середнього класу як атрибутивну ознаку забезпечення стабільного соціального розвитку до розряду досить складних завдань подальшого забезпечення успішної трансформації як суспільства, так і економіки, і інтеграції її в світогосподарську систему на рівноправних партнерських стосунках.

Рис. 1. Критеріальні ознаки середнього класу

Середній клас виконує в суспільстві ряд функцій, зокрема, такі:

1) здатність до розвитку завдяки самостійності та підтримці за рахунок особистої свободи та економічної і політичної можливості її реалізації;

2) можливість середнього класу виступати рушійною силою позитивних змін як суспільного, так і економічного розвитку. Це вимагає приділення уваги передумовам формування і розвитку середнього класу, його системоутворюючим характеристикам;

3) спроможність реально підтримувати через сплату податків, соціально пасивне населення, створювати громадянські структури, що протистоять нелегітимному втручанню держави в економіку і сприяють прозорості діяльності держави як у частині забезпечення ефективності державних витрат, так і недопущення незаконного отримання пільг.

В Україні проголошені принципи соціального розвитку, прагнення побудувати демократичну державу із соціально орієнтованою економікою вимагають формування відповідної соціальної структури,

низької економічної нерівності і численного середнього класу. Таке суспільство повинно мати наступні риси:

– домінування активної життєвої позиції – прагнення самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині, дбати про майбутнє, зокрема, про старість;

– наявність внутрішніх джерел інвестування – населення не витричає миттєво всі зароблені кошти, а інвестує їх значну частину в бізнес, житло, освіту;

– високий платоспроможний попит населення і масштабний внутрішній ринок – попит породжує пропозицію, тобто спричиняє до економічного зростання, збільшення зайнятості населення;

– демократичні принципи управління – постійні звіти владних структур – середній клас, який має належний рівень освіти, відзначається знанням своїх прав і прагненням обстоювати їх у визначених законодавством межах.

Середній клас в Україні формується двома шляхами: по-перше, трансформацією тих верств населення, які в УРСР виконували функції, близькі до функцій середнього класу

в демократичних суспільствах з розвинутою ринковою економікою; по-друге, створенням “нового” середнього класу з молоді та тих груп населення, які набувши власність та відповідну психологію, увійшли до середнього класу вже в нових соціально-економічних умовах.

Становлення середнього класу в українському суспільстві залежить від ряду умов та чинників:

- глибинних соціально-економічних процесів, пов’язаних з ринковою трансформацією економіки, змінами в організації та функціонуванні виробництва, розвитком продуктивних сил;

- соціально-політичних процесів, діяльності державних інститутів як одного з найважливіших механізмів збалансування, узгодження і гармонізації інтересів різних соціальних груп і верств, соціальної політики;

- соціокультурних і соціально-психологічних процесів, традицій, ціннісних орієнтацій та установок індивідів і соціальних груп, їхньої готовності до сприйняття змін та діяльності за нових умов.

Трансформаційні процеси, що супроводжували розвиток нашої країни, посилили економічне розшарування населення. Сам по собі рівень економічної нерівності в країні (за офіційними даними) не є надто високим – він більш-менш збігається зі стандартами інших країн перехідної економіки.

Останнім часом економічні процеси в Україні набувають все більш стохастичного характеру. Складається враження, що глибоко продумана економічна політика на рівні стратегії та практичних механізмів в Україні відсутня. Діяльність президента, уряду і НБУ нагадує безсистемну сукупність різнопорядкових, різновекторних імпульсів,

що має конвульсивний характер. Водночас набирає обертів неформальний сектор економіки, який діє на основі об’єктивних економічних законів, головний серед яких – закон отримання і максимізації прибутку.

Зрозуміло, що подібна ситуація породжує в економічній системі України ряд конфліктів і антагоністичних протиріч між різними соціально-економічними групами і верствами населення, яке дедалі виразніше поляризується. Лібанова Е.М. говорить про те, що в результаті всіх цих процесів сформувалося чотири чітко окреслені групи населення, що розрізняються за рівнем поточних доходів:

- бідні (сукупні витрати на умовно дорослого є нижчими 75% медіанного рівня), які існують, у найкращому разі, на 100-200 грн. на місяць і формують океан злиднів, жебрацтва і зубожіння – 27%;

- потенційно середньо доходні, або протосередні (їх доходи перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього шару) – 52%. Ці люди фактично баланують між бідністю та добробутом, а отже, залежно від результативності власних зусиль та ефективності і спрямованості державної політики можуть у майбутньому перейти або до середнього класу, або до бідноти;

- середньодоходні (його представники 45% своїх грошових доходів отримують нелегально, тобто їхня економічна діяльність суперечить принципам соціальноорієнтованої економіки; отримують на місяць 1000-4000 грн. (за даними 2001 року до цієї групи належало 18% населення);

- заможні (у 2001 році їх було лише 3,0%) [7].

Розподіл витрат домогосподарств України представлений у таблиці 1.

Таблиця 1. Розподіл домогосподарств за рівнем середньодушових сукупних витрат у 2004 р., %

Розподіл домогосподарств із середньодушовими витратами на міс., грн.	Роки	
	2005	2006
1	2	3
До 180,0	9,5	5,7
180,1-240,0	10,5	7,9

Продовження табл. 1

1	2	3
240,1-300,0	12,3	9,8
300,1-360,0	12,3	11,1
360,1-420,0	11,3	10,3
420,1-480,0	9,1	9,2
480,1-540,0	7,5	8,8
540,1-600,0	5,7	6,8
600,1-660,0	4,4	5,8
660,1-720,0	3,3	4,2
Понад 720,0	14,1	20,4
Частка домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами нижче за прожитковий мінімум	56,5	52,8
Усі домогосподарства	100 %	100 %

У 2005 році категорія домогосподарств з рівнем середньодушових грошових витрат понад 720 грн. склала 14,1 %. В 2006 році їх частка збільшилась до 20,4 %. Частка домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами нижче за прожитковий мінімум у 2005 р. становила 56,5 % (прожитковий мінімум – 423 грн.), а в 2006 р. – 52,8 % (прожитковий мінімум – 472 грн).

Спостерігається позитивна тенденція підвищення доходів громадян даної категорії.

Варто відмітити, що частка домогосподарств з низькими доходами знижується. Тобто можна стверджувати, що в Україні середній клас формується. Але далеко не всі вони відповідають критеріям віднесення до середнього класу.

Для порівняння вкажемо на те, що мінімальна щомісячна заробітна плата в країнах Європейського Союзу становить 800-1000 євро. Отже, в нашій державі сьогодні склався такий тип соціальної структури, що робить Україну неконкурентноздатною в умовах технологічно-інформаційної революції.

Проте, світовою практикою доведено, що без середнього класу успішний розвиток країни в сучасних умовах технологічно-інформаційної революції не є можливим. У розвинутих країнах середній клас складає 2/3 суспільства, а в деяких навіть 70-75% (Швеція, Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Японія, Австрія); є основною виробничою силою носієм культури, науки та інновацій. Для того, щоб якісно змінити ситуацію,

необхідно переорієнтувати ринок України на впровадження іншої соціально-економічної моделі, основою якої стане середній клас, який має складати мінімум 65 % населення країни.

Найважливішим завданням українського керівництва є визначення стратегії розвитку середнього класу і переходу від “бідного” типу суспільства, в якому ми нині перебуваємо, до більш заможного. На вихідну точку у шкалі доходів слід прийняти середню заробітну плату. Її розмір має відповідати такій купівельній спроможності і забезпечувати такий попит, який сприятиме розвитку виробництва як товарів першої необхідності, так і товарів довготривалого вжитку. Доступними для працюючого українця середнього класу повинні бути: оренда житла, опалення, плата за електроенергію, оснащення житла меблями, придбання побутових приладів, оплата послуг домоуправління, витрати на страхування тощо.

Таким чином, при формуванні середнього класу потрібно враховувати не тільки середньомісячні доходи працюючих, а й наявність товарів і послуг відповідної вартості та якості, якими середній українець неодмінно скористається, за які заплатить. При цьому виробництво кожного виду продукції і кожного виду послуг, що надаватиметься споживачеві, буде рентабельним. Таким чином, основним виробником необхідних товарів і послуг

стане середній клас суспільства, тобто створюється стійка системопідтримуюча система, що спирається на економіку середнього класу.

Отже пріоритетним при визначенні середнього класу є доходно-майновий рівень населення, не виключаючи при цьому інших ознак, що для середнього класу в основному пов'язані з доходами населення (освітній рівень, здоров'я, житлові умови, нерухомість тощо). Це свідчить про те, що в умовах одночасного зростання цін на товари і послуги, бідність в Україні стала хронічним явищем, яке стримує формування середнього класу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи все вище сказане, можна стверджувати, що для становлення потужного середнього класу та набуття ним провідних позицій у формуванні українського суспільства необхідно:

– забезпечення якісною загальною та фаховою освітою і створення умов для професійного зростання – інтелект, майстерність, професіоналізм мають стати надійним підґрунтям зростання добробуту людей. Підвищення рівня загальної та професійної освіти веде до зростання внутрішньокласової стратифікації і мобільності, формує перехідні між класові групи, змінює співвідношення матеріальної і нематеріальної форм багатства у валовому національному продукті;

– виховання особистості як носія нової організаційної, духовної та політичної культури;

– повний соціальний захист усіх її прав (потрібно враховувати стан нинішньої соціальної структури українського суспільства – наявність великої кількості осіб пенсійного віку, непрацездатних, людей з низькою кваліфікацією, які неспроможні (за віком, станом здоров'я, освітнім рівнем) до перепідготовки, підвищення свого професійного та культурного потенціалу). Головний зміст соціальної політики стосовно

працездатної частини населення має зводитись до створення необхідних умов підвищення кожним працівником добробуту, передусім за рахунок трудового внеску, дулової активності;

– формування нових прогресивних методів ефективності кадрової роботи та управління персоналом;

– посилення відповідальності та мотивації до накопичення професійних знань.

До того ж необхідно враховувати, що населення, яке ідентифікує себе як середній клас, надає велику значущість державній соціально-економічній політиці, має значну довіру до владних структур, державним соціальним гарантіям, цінує наявність постійної роботи, доступність до фахової освіти, стабільність життєвого рівня, інтелектуальний розвиток та професійний статус, можливість до самореалізацій. Становлення майбутнього потужного середнього класу необхідно пов'язувати з перспективами розвитку і особливу увагу слід приділяти проблемам молоді, формуванню демографічних передумов забезпечення цього процесу.

Важливе значення має удосконалення механізму залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку й створення умов для повернення “вивезених” капіталів, тому що без додаткових інвестиційних ресурсів неможливе здійснення структурної перебудови сучасної економіки та її модернізації шляхом підвищення життєвого рівня населення і розширення на цій основі прошарку середнього класу. Для досягнення цілей становлення в Україні потужного середнього класу цей процес слід розглядати як важливу складову державної соціально-економічної політики.

Список використаної літератури:

1. Антошкіна Л. Середній клас: соціальний статус та економічні чинники його становлення і розвитку в Україні // Україна: аспекти праці – 2005. – № 6. – С. 24-27.

2. *Архангельський Ю., Радзівський О., Алексєєв А.* Бідність, податки та економічне зростання // Економіка України. – 2006. – № 5. – С. 63-72.
3. *Бодлер І., Бугаєнко Є., Ярошенко Г.* Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата – 2004. – № 16.
4. *Васильченко В., Щетиніна Л.* Основні проблеми формування середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці – 2006. – № 3. – С. 31-35.
5. *Гальчинський А.С.* Базові проблеми становлення середнього класу // Економіка і прогнозування – 2002. – № 2. – С. 76-81.
6. *Геєць В.М.* Економічні передумови стабільного соціального розвитку в середньостроковій перспективі // Економіка і прогнозування – 2002. – № 2. – С. 9-34.
7. *Лібанова Е.М.* Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу // Економіка і прогнозування – 2002. – № 2. – С. 34-61.
8. *Пресвятська Т.* Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці – 2006. – № 7. – С. 22-30.
9. *Саввов А.І.* Економічні засади та державні механізми сприяння становленню середнього класу. Автореферат дисертації.
10. *Саєнко Ю.І.* Середній клас у соціологічних вимірах // Економіка і прогнозування – 2002. – № 2. – С. 92-107.
11. Статистичний щорічник України за 2006 р. Держкомстат України. – К.: Консультант, 2007. – 552 с.
12. www.ukrstat.gov.ua
- ПАЩЕНКО Ольга Петрівна – асистент кафедри менеджменту Житомирського державного технологічного університету
- Наукові інтереси:
– механізми формування середнього класу та регулювання рівня життя населення,
– стратегічний менеджмент